

його від влади (ч. 5 ст. 111 Конституції України), країною керує офіційно визнаний злочинець. Якщо ж ні, то й тут виникає низка проблем, адже злочинця слід судити. Проте, як бути у тому випадку, коли суд першої інстанції визнає экс-президента невинуватим у злочині, який йому інкримінувала Верховна Рада задля дострокового припинення повноважень глави держави? Чи слід такому экс-президенту вимагати відновлення його на посаді в порядку реставрації, чи ні? Питання залишалися.

Намагаючись вирішити деякі з них, 47 народних депутатів звернулися за роз'ясненням до Конституційного Суду України. 10 грудня 2003 року цей орган виніс рішення № 19-рп, де у п. 1.2. зазначив, що «... конституційна процедура розслідування і розгляду справи про усунення Президента України з поста у порядку імпідменту здійснюється без порушення проти нього кримінальної справи»¹³. Тим самим, проблема стосовно визнання глави держави офіційно визнаним злочинцем, відпала. Проте, інша проблема залишилась і ще потребує свого вирішення, хоча, на нашу думку, інститут реставрації в Україні є недоречним, хоча певна компенсація такому экс-президенту повинна передбачатися.

Таким чином, критерієм розгалуження держав на монархії та республіки є, перш за все, наявність чи відсутність юридичної відповідальності глави держави.

В. Сущенко,
кандидат юридичних наук, доцент,
завідувач кафедри конституційного та
адміністративного права і процесу
Чорноморського державного університету
імені Петра Могили,
Заслужений юрист України

ПОНЯТТЯ ЮРИДИЧНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ: ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВІ ПРОБЛЕМИ ВИЗНАЧЕННЯ ТА РЕАЛІЗАЦІЇ

Дослідження проблем теорії та практики юридичної відповідальності, на наш погляд, насамперед, пов'язано з необхідністю наукового тлумачення загально-філософського поняття «відповідальність». При першій же спробі сформулювати наукове визначення цього поняття з'ясовується, що воно достатньо багатозначне і полісемантичне, а проблема практичної реалізації «відповідальності» особи вельми багатогранна¹.

Обсяг наукової доповіді, на жаль, не дозволяє здійснити ґрунтовний філософсько-правовий аналіз цієї категорії і тому є сенс обмежитись стислим викладенням основних положень загальної теорії відповідальності. При цьому зауважимо, що у процесі розвитку філософської думки розуміння феномену «відповідальності» змінювалось як завдячуючи історичним чинникам, так і контекстом розв'язання нагальних пізнавальних завдань конкретної епохи: в античності (в умовах зародження рабовласницької демократії) «відповідальність» поставала, насамперед, у формі виконання законів поліса; у Середньовіччі – як дотримання приписів Бога та спокутування первородного гріха; в епоху Відродження «відповідальність» тлумачилась як підтвердження вільного волевиявлення людини в контексті її прославляння; у період Нового Часу – здебільшого, у формі необхідної умови співжиття громадян у суспільстві, що є компромісом у вирішенні дилеми «свобода-детермінізм»; починаючи зі вчення І. Канта розуміння «відповідальності» рухалося у напрямі усвідомлення самоцінності буття кожної людини та, водночас, необхідності взаємоузгодження особистих, спільнотних і суспільних інтересів².

У філософії до проблематики відповідальності зверталось чимало відомих учених. Серед представників «західної філософською науки», які досліджували цю проблематику, слід назвати:

¹³ Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 47 народних депутатів України про офіційне тлумачення положень частини першої статті 105, частини першої статті 111 Конституції України (справа щодо недоторканності та імпідменту Президента України) № 19-рп від 10.12.2003 [Електронний ресурс] / Конституційний суд України, офіційний веб-сайт – Режим доступу: <http://www.ccu.gov.ua/pls/wccu/p0062?lang=0&rej=0&pf5511=55442> – Заголовок з екрану.

¹ Мигаль Ю.С. Відповідальність соціального суб'єкта як чинник формування громадянського суспільства: постановка питання // Мультиверсум. Філософський альманах. – № 39. – К., 2004. – С. 5.

² Савчин М.В. Психологія відповідальної поведінки: монографія. – Івано-Франківськ, 2008. – С. 14.

Д. Бонховеффера, М. Бубера, Г. Йонаса, А. Камю, Е. Левінаса, Е. Муньє, П. Рікера, Ж.-П. Сартра, Ю. Хабермаса, А. Швейцара, К. Ясперса. До російських філософів, які також приділяли увагу проблемі «відповідальності», належать: Р. Апресян, Б. Братусь, А. Брушлинський, Г. Батищев, М. Бахтін, М. Бердяєв, Ю. Давидов, І. Ільїн, Л. Коган, І. Кон, Н. Лоський, Г. Тучицький. Свій внесок в осмислення цього феномену зробили й представники київської школи філософів, серед яких: Т. Аболін, Є. Бистрицький, В. Звіглянич, В. Малахов, Ю. Мигаль, М. Савчин, В. Табачковський. Окремо слід назвати учених-психологів, які неодноразово зверталися до цієї тематики: К. Кіліган, А. Кольберг, А. Маслоу, К. Роджерс, С. Рубінштейн, Ж. Піаже, Ф. Перлз, З. Фройд, Е. Фромм, Х. Хеккаузен. Не залишилися байдужими до терміну «відповідальність» та його етимологічної характеристики учені-філологи, адже відомо, що за основу будь-яких наукових понять та їх дефініцій покладені відповідні слова-терміни, які увійшли в обіг наукової мови. Тому, порівняльний аналіз смислових (семантико-етимологічних) значень слова «відповідальність» в українській мові та офіційних (зокрема, в ООН) мовах міжнародного спілкування, а саме: англійській, французькій, німецькій та російській, – було покладено при здійсненні комплексного аналізу цього феномену³.

Термін «відповідальність», за свідченням Р. Маккіона, вперше ввів у науковий обіг О. Бейн у книзі «Емоції і воля», яка була опублікована в 1859 році. Він замінив до того вживаний літературний термін «караність» (punish ability) на абстрактний термін «відповідальність» (responsibility). При цьому, «відповідальність» за О. Бейном пояснюється саме через «караність», оскільки «будь-яке питання, що виникає при обговоренні терміна «відповідальність», є питання звинувачення, засудження і покарання»⁴.

Тривалий час проблема визначення поняття «відповідальність» була і залишається предметом уваги правознавців переважно саме у вище зазначеному аспекті. У юридичній науці феномен відповідальності досліджується, головним чином, у контексті «караності (punish ability)». Сьогодні відповідальність у науковій літературі, в більшості випадків, тлумачиться лише як підзвітність (accountability) та осудність (immutability).

У світовій філософській та правничій теорії, поряд із зазначеними вище, феномен «відповідальності (responsibility)» включає в себе значно більше значень, а саме: а) положення щодо реалізації відповідальності (liability), б) відповідність (answerability), в) розумність (reasonability), г) точність або визначеність (precision), д) залежність (dependability) тощо⁵. Зокрема, слід зазначити, що «відповідальність» – це об'єктивно існуючий обов'язок вияв упорядкованості суспільних відносин, який віддзеркалює необхідність узгодження поведінки суб'єктів соціального спілкування. Відповідальність особистості зумовлена, у першу чергу, необхідністю упорядковувати, скоординувати і коригувати в процесі спільної діяльності дії кожного члена суспільства з діями інших, узгоджувати приватний інтерес особи з загальним інтересом суспільства.

Таким чином, «відповідальність» тлумачиться у загальній теорії, з одного боку, як внутрішня якість (психологічний стан) особистості, а з іншого – як загальний принцип співвіднесення особистісної саморегуляції мотивів, цілей і засобів життєдіяльності, який не зводиться лише до окремого правила чи зводу (кодексу) правил поведінки. У тому чи іншому сенсі цей смисловий принцип реалізується у кожній новій конкретній життєвій ситуації: в одних випадках це буде прийняття обов'язку, необхідного з-поміж різних варіантів внутрішньої позиції та поведінки, а в інших – оцінювання (відсіювання або добір, зміна або зміщення, переосмислення) засобів досягнення цілей чи виконання зобов'язань. Так, за Г. Йонасом, «відповідальність» – категорія, спрямована в майбутнє та проголошена найвищою моральною цінністю ХХІ століття⁶.

Слід підкреслити, що категорія «відповідальності» тісно пов'язана з уявленням про свободу людини. Цілком очевидно, що не маючи власної свободи, особистість не була б у змозі відповідати за свої вчинки тому, що вони поставали би: 1) або як вираження чужої волі, провідником і знаряддям якої виявилася така особа; 2) або ж як результат сліпого випадку, прояв байдужої гри природних сил⁷. На наш погляд, слід також підтримати позицію М. Коноха про

³ Сущенко В. Проблема професійної відповідальності юриста (нотатки філософсько-правового аналізу) // Українське право. – 2005 – № 1(18). – С. 163-172.

⁴ Bain A. The emotion and the will. – London, 1865. – Р. 41.

⁵ Введение в философию ответственности: монография / Под общ. ред. А.И. Ореховского. – Новосибирск, 2005. – С. 106.

⁶ Йонас Г. Принцип відповідальності. У пошуках етики для технологічної цивілізації. – К., 2001. – 400 с.

⁷ Основные темы афоризмов и цитат // http://www.foxdesign.ru/aphorism/topic/t_responsibility.html.

те, що свобода, з одного боку, є використанням пізнання необхідності заради досягнення цілей, а з іншого боку – є напрямком діяльності, де така свобода реалізується; і разом з тим є мірою відповідності вільної діяльності людини тим об'єктивним умовам, у яких вона здійснюється⁸.

Саме тому, розуміння «відповідальності» лише як узятих на себе зобов'язань, як рівня дисциплінованості особи не розкриває всієї її глибинної суті. Відповідальність – не нав'язаний ззовні обов'язок, а «моя» відповідь на звернене до мене прохання, яке я переживаю, як власну проблему. Не випадково відповідальність і відповідь мають однаковий корінь. Відповідальність у прямому значенні цього слова – цілком добровільний акт; це моя відповідь на потреби іншого, виражені або не виражені. Бути «відповідальним» – значить бути вільним і готовим відповісти⁹. Як зазначає Г. Герц, свобода й відповідальність об'єднують активні суспільні дії людей в єдине ціле. Відповідальність – це вимога до людини, яка полягає в здатності передбачати результати власного вибору, об'єктивно оцінювати свої дії та аналізувати їх. Для відповідальності велике значення має свобода вибору як основа певної дії (вчинку), від якого залежить розвиток особистості. Моральний вибір і відповідальність є проявом свободи в тому випадку, коли служать суспільному прогресу¹⁰. У своїй книзі «Человек для самого себя» Е. Фромм підкреслює необхідність відповідальності за власне існування людини у світі. «Слово відповідальність – зазначає Е. Фромм – втратило свій початковий зміст і використовується звичайно як синонім обов'язку. «Обов'язок» – поняття із сфери несвободи, тоді як «відповідальність» – поняття із сфери свободи. Відповідальність співвідноситься з такими гуманістичними цінностями, як турбота, любов, повага, свобода». Розрізняючи поняття «відповідальність» і «обов'язок» і проводячи паралель з авторитарною та гуманістичною совістю, цей автор стверджує, що «відповідальність» має позитивний відтінок і є категорією свободи, а обов'язок – категорією несвободи¹¹.

Перед тим, як дати визначення відповідальності, М. Краснов пропонує обґрунтувати такі вихідні положення: по-перше, не можна ототожнювати відповідальність з покаранням, оскільки так само, як існує відповідальність без покарання, існує й покарання без відповідальності; по-друге, відповідальність є універсальним поняттям для всіх типів поведінки, а, залежно від обставин, мотиви відповідальної діяльності можуть бути різними, наприклад: для когось важливим є те, «за що» він відповідає; для когось – «перед ким» відповідає; для одних – що їм загрожує за порушення; для інших – усвідомлення суспільної необхідності певних дій; хтось бажає уникнути лише негативної оцінки; хтось – на перший план ставить позитивні результати своєї діяльності; по-третє, відповідальність можлива лише за умови володіння суб'єктом свободою волі і свободою вибору. Відповідальність є невід'ємним супутником свободи. Звичайно, якщо йдеться про свободу, що веде до гармонії, а не до хаосу. Чим більше свободи, тим вище відповідальність, чим більше змісту вкладено у відповідальність, тим більше свободи вона вимагає для своєї реалізації¹². Поділяючи підходи М. Краснова, свого часу з метою власного визначення поняття «відповідальності» нами було сформульовано дослідницьке завдання: надати відповіді на питання: «На що?» або «За що?» будь-яка особистість відповідає у своєму житті. Виявилось, що: по-перше, на звичайні запитання іншої особи; по-друге – на питання (проблеми), які ставлять перед нею повсякденне життя; по-третє, за результати своєї життєдіяльності: вчинки, поведінку, прийняті рішення, а іноді й просто за думки чи думи. Відповідаючи, людина, в першу чергу, звітує не тільки їй, можливо, не стільки перед іншими, скільки перед собою, своїм розумом, серцем, душею. Це явище або стан – звітність – найяскравіше виявляється в актах релігійних таїнств, молитов, покань тощо, а також у процедурах будь-яких покарань або заохочень. Звітність не потрібно розуміти спрощено, тільки як певні морально-етичні чи психологічні категорії. Водночас, не можна ототожнювати поняття «відповідальність» та «покарання чи заохочення», оскільки останні є лише наслідками звітності особистості за результати своєї діяльності. До речі, даремно у праві існує принцип, за яким особа, котра з огляду на певні причини й обставини, передбачені правовою нормою, не може звітувати за результати своєї діяльності та їх наслідки – звільняється від покарання або ж не дістає заохочення. Проаналізувавши філософські, психологічні та правові підходи до розуміння зазначеного феномену і було сформульо-

⁸ Осокіна Ю.С. Відповідальність соціального суб'єкта: філософський аналіз: автореф. дис. ... канд. філос. наук. – К., 2007. – С. 8.

⁹ Савчин М.В. Вказана праця. – С. 7.

¹⁰ Желуденко М.О. Відповідальність як основа виховання вільної особистості // www.bdpu.org/scientific_published/pedagogics_3_2006/2.doc

¹¹ Фромм Э. Психоанализ и этика. – М., 1998. – С. 376.

¹² Краснов М.А. Ответственность в системе народного представительства (методологические подходы). – М., 1995. – С. 22–27.

вано загальне поняття: «ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ» – це здатність будь-якої особи (фізичної чи юридичної) звітувати, тобто відповідати (давати відповідь), перед собою та своїм оточенням: людиною, суспільством, державою, природою, – за результати своєї діяльності та на підставі такої звітності отримувати позитивні чи негативні санкції (покарання або заохочення)»¹³.

У загальній теорії права поняття «юридична відповідальність» традиційно тлумачиться у «негативному (ретроспективному) сенсі» за вчинене правопорушення – як міра або захід (ступінь) негативних правових наслідків (покарання чи стягнення); або ж у так званому «позитивному (перспективному) значенні» за відсутності правопорушення – як міри або ступеню позитивних правових наслідків (матеріальним заохоченням, нагородження державною нагородою тощо) за результатами діяльності (діяння) особи. Більшість правників сприймають юридичну відповідальність як міру державного примусу чи впливу, що є реакцією суспільства і держави на неправомірну поведінку особи. Водночас, поняття «відповідальність» ототожнюється як з поняттям «обов'язок», так і з поняттями «покарання» або ж «санкція». Іноді, можна зустріти розуміння відповідальності в якості «правовідносин (?)», що виникають в результаті вчиненого правопорушення». Таке розмаїття тлумачення «юридичної відповідальності», на наш погляд, ніяким чином не полегшує глибинне розуміння цього феномену, а, навпаки, часто-густо заплутує та ускладнює його, що негативно позначається як в теорії, так і в практиці його застосування і особливо в нормотворенні та підготовці майбутніх правників. Таким чином, загально-філософський феномен «відповідальність» у теорії права поступово трансформувався у суто юридичне поняття зі значенням «караність», яке має декілька аспектів тлумачення: а) об'єктивний – «відповідальність» як визначений у праві обов'язок суб'єкта піддаватися впливу певної санкції з боку суспільства (держави) за вчинене діяння; і б) суб'єктивний – «відповідальність» як внутрішня якість особи, що проявляється у її здатності усвідомлювати та давати звіт своїм діям.

Враховуючи викладене, вважаємо за доцільне розглянути поняття «юридичної відповідальності», яке на відміну від моральної та інших видів особистої відповідальності може реалізовуватися (наставати) не лише за власного бажання та волі самої особи, але й під впливом відповідних механізмів соціального примусу – правових норм та діяльності спеціальних органів державної влади та громадського самоврядування. Виходячи з вище зазначеного тлумачення загального поняття «відповідальності» та маючи на увазі, що більшість видів і форм поведінки (діяльності) особи у суспільстві врегульовані нормами права, пропонуємо такий варіант визначення поняття «юридична відповідальність» – це передбачена законом право-дієздатність фізичної чи юридичної особи звітувати як перед собою, так і перед іншою особою та суспільством (державою) за результати власної правомірної чи неправомірної поведінки та зазнавати на підставі такої звітності позитивної чи негативної оцінки (санкції) такої поведінки (діяльності чи діяння). На основі здійсненого аналізу можна дійти висновку, що праці з проблематики відповідальності взагалі та юридичної, зокрема, різняться між собою, в першу чергу тим, що спираються на різні підходи та є відповіддю на виклики часу.